

ISSN 2224-5294

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҰЛТТЫҚ ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫНЫҢ

Х А Б А Р Л А Р Ы

ИЗВЕСТИЯ

НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

ҚОҒАМДЫҚ ЖӘНЕ ГУМАНИТАРЛЫҚ
ҒЫЛЫМДАР СЕРИЯСЫ

СЕРИЯ ОБЩЕСТВЕННЫХ
И ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

3 (307)

МАМЫР – МАУСЫМ 2016 ж.

МАЙ – ИЮНЬ 2016 г.

MAY – JUNE 2016

1962 ЖЫЛДЫҢ ҚАҢТАР АЙЫНАН ШЫҒА БАСТАҒАН

ИЗДАЕТСЯ С ЯНВАРЯ 1962 ГОДА

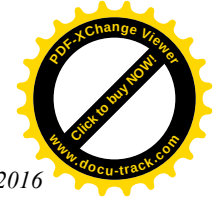
PUBLISHED SINCE JANUARY 1962

ЖЫЛЫНА 6 РЕТ ШЫҒАДЫ

ВЫХОДИТ 6 РАЗ В ГОД

PUBLISHED 6 TIMES A YEAR

АЛМАТЫ, ҚР ҰҒА
АЛМАТЫ, НАН РК
ALMATY, NAS RK

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 3, Number 307 (2016), 263 – 267

UDC 821. 512. 122.09: 398

THE NARRATIVE FUNCTION IN POETICS OF FAIRY TALES

P.T. Auesbayeva

M.O.Auezov Institute of Literature and Art
ksaryarka@inbox.ru**Key words:** fairy-tale, poetics, narrations, genre, motif, hero

Abstract. This article reveals the verge of literary method of narration in the poetics of fairy tales on every kind of genre. The role of the narrative in the tales of folk prose genres also requires special consideration. Character when, where, how was he born, the nature of the narrative has a single value. Sometimes there is no opening part. Immediately after the first sentence tales begin with the events themselves. During the transition from direct entry to the main part of the narrative used the expressions such as "once", "in a flash", "once upon a time". Sometimes the narrator after a pause using another tone makes it clear that the main part of the story begins. And he also seems to be in the events of fairy tale shows the culmination of the events. When the narrator presents himself as a participant of the events he narrates in the first person and assumes the function of the character. Thus, he personally feels different aesthetic and psychological experiences.

ӨОЖ 821. 512. 122.09: 398

ЕРТЕГІ ПОЭТИКАСЫНДАҒЫ БАЯНДАУДЫҢ ҚЫЗМЕТІ

П.Т. Әуесбаева

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты

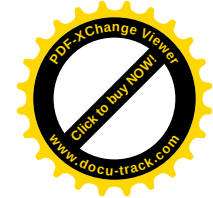
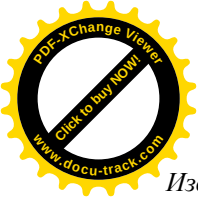
Түйін сөздер: ертегі, поэтика, баяндау, жанр, кейіпкер.

Аннотация. Ұсынылып отырған мақалада ертегі поэтикасындағы көркемдік-амал баяндаудың ертегінің әрбір жанрлық түріне байланысты айырым-жігі ашылып көрсетіледі. Көркем фольклордың прозалық жанрларының ішіндегі ертегілердегі баяндаудың қызметі де арнайы қарастыруды қажет етеді. Кейіпкердің қашан, қайда, қалай дүниеге келгені жөнінде әрекеттің басталуына дейінгі баяндау сипатының өзі бір бөлек мағына иемденеді. Кейде кіріспе сөз болмайды. Ертегінің алғашқы сөйлемінен кейін-ақ оқиға басталып кетеді. Кіріспеден баяндаудың негізгі бөліміне бірден көшу «бір күні» «бір заматта» «күндердің күнінде» дейтін тіркестермен тұтасып кетеді. Кейде әңгімеші, ертекші, кідіріс, бөлек интонация арқылы баяндаудың негізгі бөлімі басталғандығын аңғартады. Ертегіде баяндалатын оқиғаға ертекшінің қарым-қатынасына келсек, ол айтып отырған оқиғасын баяғы заманда болған оқиға етіп көрсетеді, яғни баяндаушы айтылып отырған әңгімеге өзінің тікелей қарым-қатынасын көрсетпейді. Оның тыңдаушыны ұйыту мақсатындағы оқиға ішіне тікелей араласып кеткен сияқты болып көрінуі оқиғалық жағдайдың ушыққан сипатын көрсетеді. Кейде ертекші өзін де оқиғаға қатысты етіп көрсететін жағдайда баяндау бірінші жақтан ғана беріліп, әңгімеші өзіне кейіпкердің функциясын жүктейді. Сөйтіп түрлі эстетикалық, психологиялық толғанысты басынан кешіреді.

Ертегі поэтикасындағы баяндаудың қызметі

Көркем фольклордың прозалық жанрларының ішіндегі ертегілердегі баяндаудың қызметі де арнайы қарастыруды қажет етеді. Себебі, біріншіден, кейіпкердің қашан, қайда, қалай дүниеге келгені жөнінде әрекеттің басталуына дейінгі баяндау сипатының өзі бір бөлек мағына иемденеді. Екіншіден, кейде кіріспе сөз болмайды. Ертегінің алғашқы сөйлемінен кейін-ақ оқиға басталып кетеді. Кіріспеден баяндаудың негізгі бөліміне бірден көшу «бір күні» «бір заматта» «күндердің күнінде» дейтін тіркестермен тұтасып кетеді.

Кейде әңгімеші, ертекші кідіріс, бөлек интонация арқылы баяндаудың негізгі бөлімі басталғандығын аңғартады. Бірақ бүгінгі ертегілердің мәтінінен ауызша айту дәстүрін тікелей тыңдау арқылы емес, кітап арқылы танитындықтан, мұны аңғару оңай емес. Ертегіде баяндалатын оқиғаға ертекшінің қарым-қатынасына келсек, ол айтып отырған оқиғасын баяғы заманда болған оқиға етіп көрсетеді, яғни баяндаушы айтылып отырған әңгімеге өзінің тікелей қарым-қатынасын көрсетпейді. Оның тыңдаушыны ұйыту

мақсатындағы оқиға ішіне тікелей араласып кеткен сияқты болып көрінуі оқиғалық жағдайдың ушыққан сипатын көрсетеді.

Кейде ертекші өзін де оқиғаға қатысты етіп көрсететін жағдайда баяндау бірінші жақтан ғана беріліп, әңгімеші өзіне кейіпкердің функциясын жүктейді. Сөйтіп түрлі эстетикалық, психологиялық толғанысты басынан кешіреді.

Мәселен, «Керкұла атты Кендебай» ертегісіне келсек, батырдың ата-анасы мен мекен-жайы, Кендебайдың дүниеге келуі, өсіп-ержету ерекшелігі, алғашқы ерлігі, батырлығы кеңінен, ұзақ баяндалып барып, оқиға-әрекет басталады.

«Ерте-ерте ертеде, ешкі құйрығы келтеде, Қаратаудың ойында, Қарасудың бойында Қазанқап деген бір кедей болыпты. Қазанқап құс атып күн көреді екен, әйелі ау тоқып, жамау жамайды екен, осылай өз күндерін өздері көріп, жүре беріпті. Күндерде бір күн Қазанқаптың әйелі жүкті болыпты, ай-күні жақындап, күн өткен сайын әйелдің аяғы ауырлай беріпті. Тоғыз ай, тоғыз күн болғанда, әйел толғатып, босаныпты. Торсық шеке, аппақ ұл тауыпты. Ата-анасы қуанып, төбелері көкке жетіпті, баласына Кендебай деп ат қойыпты. Кендебай ай сайын емес, күн сайын өсіпті, алты күнде күліпті, алпыс күнде жүріпті, алты жылда жігіт болыпты. Сондай күшті болыпты, алысқанын алып ұра беріпті, күрескенін жыға беріпті, шыңырау құдыққа құлаған атандарды жалғыз тартып шығара беріпті. Аң аулап, әкесіне жәрдемдесіпті, бара-бара құлан алыпты, құралайдың көзінен тигізген мерген болыпты, арқар мен киікті, құлан мен маралды мая-мая үйіп тастапты. Қарасудың бойындағы қара үйлі кедейлер қарқ болыпты да қалыпты. Күндерде бір күн Кендебай аң аулап жүрсе, Қаратаудың ойында, терең құздың бойында арыстандай көкжал бөрі бір буаз биені жаңа ғана жарып, жегелі жатыр екен. Кендебай жүгіріп барып, көкжалды құйрығынан ұстап алып, бұлғап-бұлғап лақтырып кеп жіберіпті. Қасқыр арс етіп, аузын қисандатып, өліпті де қалыпты. Кендебай қасқырдың терісін сойып алып, биенің қасына келсе, бие жанталасып, өлгелі жатыр екен. Кендебай алмас қанжарымен биенің қарнын жарып жіберіп, құлынын суырып алыпты. Арыстай еркек құлын екен. Кендебай құлынды үйіне алып қайтыпты, оны құланның сүтімен асырапты.

Құлын сағат сайын емес, минут сайын өсіпті. Алты айдың ішінде алты кез ат болып шығыпты. Аттың түсі керкұла болыпты. Кендебай Керкұланы үйретіп мініп, түн қатып жүріп, аң аулапты. Керкұла қуса жетіп, қашса құтылатын, аузымен құс тістеген ерен жүйрік болыпты. Кендебай Керкұланы құстай ұшырып, алты қырдың ар жағынан қаша жөнелген құланды көзді ашып-жұмғанша қуып жетіп, құйрығынан ұстайтын болыпты.

Кендебай осылай аң аулап, ел аралап жүре беріпті. Ол мейлінше қайырымды болыпты, жылағанды жұбатыпты, жатсынуды сүйемпті, табысына бүкіл ел ортақ болыпты. Керкұла атты Кендебай батыр атанып, әлемге аян болыпты.

Күндерде бір күн Кендебай аң аулап, алысқа ұзап кетіпті. Кетіп бара жатып, қозысын бағып жүрген бір балаға кездеседі. Бала еңіреп жылап жүр екен» [1].

Ал «Боз атты Боран батыр» ертегісінде оқиға бірден басталып, батырдың оған қатысы әңгімеленеді. «Ерте заманда жезтырнақ деген жыртқыш шығып, адам баласына ауыр зиян салып, елді көктетпей қойыпты. Ешкім оған батып бара алмайды екен. Барған адамды жезтырнақ жамсатып отырыпты. Бір күні Боран батыр боз атына мініп, жезтырнақтың мекеніне қарай жалғыз тартыпты. Оған жолдас болуға ешкім шықпапты. Батыр: «Ер азығы мен бөрі азығы жолда» – деп, азық алмай, жолаушылап жүріп кетеді екен. Боран батыр жезтырнақ мекендейтін қалың жыныс орманға келіп, бір дәу арқарды атып алады да оның етін, бауырын қоламтаға көміп қойып, боз атты байлап тастап, от басында қамсыз отырады. Бір кезде жезтырнақтың дыбысы шығады» [1,105].

Сондай-ақ, «Жалғыз жігіт» ертегісінде негізгі кейіпкердің сапарға шығуына түрткі болған жағдай ашып көрсетіліп, жеке басының міндеті ел алдындағы парызымен ұштасқан күйде баяндалады. Ер намысы жалпы елдің намысы ретінде ұғынылады.

«Бұрынғыда Жалғыз жігіт деген батыр болыпты. Оның әке-шешесін соғыста қалмақтар жеңіп өлтірген екен. Жалғыз жігіт ержеткеннен кейін, әкесінің кегін алуға жанына бір жолдасын ертіп алып, қалмаққа қарай жол тартып жөнелген. Сонымен келе жатып, көп қалың қалмақтың әскеріне жолығып, сол жерде соғысып, есеп жетпес қалмаққа екеуі екі жағынан бастап тиісіп, кешкі уақытта қосылып, келіп жатады. Екі күн өтіп, үшінші күні Жалғыз жігіт өледі. Жанындағы жолдасы сол күні қалмақты жалғыз қырып бітіріп, жан-жағына қараса, Жалғыз жігіт өліп жатыр» [1, 266].

«Әлібек батыр» ертегісі бірден перзентсіз ата-ананың ел-жер кезген сапарынан басталады.

«Ертеде бір бай болған екен, төрт түлігі сай болған екен, бір перзентке зар болған екен. Сол бай, бәйбішесімен екеуі құдайдан бала тілеуге тоғыз нарға тоғыз тоғанақ жүк артып, тоғыз ту бие жетектеп, тоғыз жолдас ертіп, азық-түлікті жинап алып, жолға шығады» [1, 252].

Сирек те болса батырлық ертегілерде ертекші батыр басынан кешкен оқиғаларды қорыта келе тұжырымды мәтелмен аяқтайды. Мысалы: «Делдаштай батыры, ері тұрған бұл елге бұдан былай ешқандай жау тиісе алмайтын болыпты. Бұлар бейбіт, рақатты тұрмыс кешіріпті. Халық Делдашты «Ел үшін туған – ер» деп атапты» [1,178].

«Үш әйелдің әңгімесі» атты новеллалық ертегіде баяндау оқиғаға қатысатын әрбір кейіпкердің атынан, басынан кешкен жағдай ретінде баяндалады.

Ертедегі адамдардың аңдарды қасиетті деп санап, оларды өздерімен туыстас деп сеніп, алғашқы әңгіме, мақтау сөздерін соларды мейірлендіру үшін айтуынан пайда болған хайуанаттар жайындағы әңгімелер танымдық қызмет атқарып, таза практикалық мақсат көздеген.

Қоғам ілгерілеп дамыған кезде қасиетті саналып, қадірленген нәрселер, басқаша қабылданады да магиялық сипат енді аллегориялық сипат алады. Яғни жануарлардың мінез-құлқындағы күлкілі жақтарын ирониялық түрде суреттей отырып, адам бойындағы мінез сипаттары аллегорияланады. Онда жануарлар образы адамды тұспалдап бейнелеу деп қабылданады. Содықтан да ондағы баяндау тілінде де өзгерістер орын алады..

Этиологиялық ертегілердің жанрлық ерекшелігін көрсететін белгі – себепті-салдарлық баяндауға құрылатындығында. Ертекіші бұл сипаттағы ертегілерді айтқанда аллегориялық тәсілді негіз етіп, шарттылыққа басымдық береді, белгілі бір тұрақты композициялық структурасы болмағандықтан, түрлі драмалық оқиғаларды кіргізе отыра ертегі мазмұны баяндалады.

Жануарлар жайындағы классикалық ертегілердің композициялық негізі – жануарлар арасындағы кездесулер мен тартыстар болғандықтан ертегілер баяндаулардан гөрі көбінесе диалогқа құрылады.

Көптеген дүние жүзі халықтарының жануарлар жайындағы ертегілерінде прозалық баяндаудан өлеңге көшіп отыру жиі байқалады. Қазақ ертегілерінде мұндай әдіс сирек кездеседі және кездесе қалған күнде де орыс ертегілеріндегіден сапалық жағынан басқаша болып келеді. "Бес ешкі" атты ертегідегі баяндау мен өлеңнің араласуы батырлық жырға ұқсас: ертегі боранда қалған мал туралы баяндап келе жатып, солардың ішінде құла атты өлеңмен:

Жал-құйрығына қар қатқан,
Қабағын қалың мұз жапқан,
Әрлі-берлі көп шапқан, –
деп суреттейді де, қайтадан әңгімемен баяндап кетеді.

Мысал ертегілердің жанрлық мақсатынан туындайтын ерекшелігі –баяндаудың (аполог) белгілі бір моральдық қағида мен тұжырымды дәлелдейтін афоризмді дәлелдеуге қызмет етуінде.

«Арыстан мен түлкі» ертегісінде кіріспе-баяндауда аң патшасының барлық өмір кезеңдерін елестетіп, ертегіде айтылар ойдан хабар меңзеледі.

«Арыстан қартайды. Аңдарды бұрынғысындай аулай алмайтын болды. Енді аңдарды айламен аулағысы келді. Өзі үңгірде жатты да:

– Аурумын, жүруге әлім жоқ, – деп, барлық аңдарға хабар таратты.

Аңдар бір-бірілеп арыстанның халін білуге келеді. Арыстан аңдардың біреуін де қайтармады. Бәрі де арыстанға жем болды. Бір күні түлкі келді» [2, 167].

«Жолбарыс пен тиін» ертегісінде жолбарыстың зорлық-зомбылығы да, оған жақсылық жасаған тиіннің әрекеті мен жолбарыстың жалған намысы да баяндау мазмұнында беріледі.

«Арыстан күшігін асыраған мысық» ертегісінде: «Бір мысық қаңғырып жүріп, анасы өліп қалған арыстанның күшігіне кез болады. Мысық күшікті бауырына басып, емізіп асырайды. Арыстан өсіп, азулы жыртықш аң болып, өз азығын өзі табатын халге жетеді. Бір күні ашыққан арыстан өзін асыраған мысықты жемек болады. Мысық оның бұл ойын сезіп, өрмелеп ағаш басына шығып кетеді.

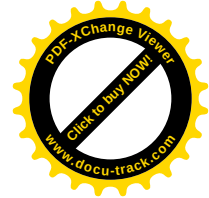
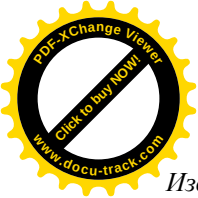
– О, менің ақ сүтін емізіп асыраушым! Маған сен туған анамдай ыстықсың. Бар қылықтарды үйреткенде, ағашқа өрмелеуді неге үйретпегенсің? – дейді.

Қысылғанда керек болар дегенім еді, – депті сонда мысық» [2, 215].

«Мысық пен қоян» ертегісі ертекішінің баяндауы аясына сыйдырылған қысқа қайырымды диалогтар мен ертегі мазмұнынан шығатын тағлымды тұжырымымен ерекшеленеді.

«Жаз күнінде мысық пен қоян кез келіп, екеуі сөйлеседі. Қоян айтады: «Екеуміз ажыраспайтын дос балалық», – депті. Сонда мысық айтады: «Олай болса жақсы болды. Менің балаларымды сенің балаларыңның үстіне алып барайық», – дейді. Екеуі балаларын жөнелтіп бірге жатып жүреді. Мысық балаларына күнде кекілік, қырғауыл тістеп әкеліп береді. Қоян шөп-шар беріп күн көріп жүріпті. Бір күні мысық бір құсты аңдаусыздан қармап алып, тірідей ұясына алып келеді. Құсты ұшып кетпес үшін қанат, құйрығын қырқып, балаларына береді. Балалары ары-бері жорғалатып ойнап, жемейді. Оны қоян көріп айтады: «Мысықжан, мынау жуас айуан екен, балалардың ішіне қосып қоя тұрып, менің балаларымның көзі ашылғанда осындай қылып ойнатайық», – депті. Мысық досының тілін қимай «мақұл» деп қосып қойыпты. Ертесіне екеуі далаға кетіпті. Құс екеуінің балаларын бәрін тойғанша жеп, қалғанын өлтіріп, кете беріпті. Мақал: «Бөрі баласы – ит болмас» [2, 216].

Қиял-ғажайып ертегілерінде ертекішілер әңгімесін «ерте уақытта болған» деп ескерте отырып, баяндауы оның қиял мен арманға құрылғандығында ғана емес, сонымен бірге көркемдік сипатынан да хабардар етеді. Қоғамның дамуы, адамның рухани әлемінің күрделенуі ертегі поэтикасындағы баяндау стилінің мазмұны мен құрылысына да әсер етіп отырған.

«Ұшар ханның баласы» атты қиял-ғажайып ертегісінің кіріспе бастамасы ханның бір сұлу қызға ғашық болу мотивінен басталғанымен, бұл мотив әрекетке айналмайды. Әрі қарайғы баяндауда ханның қарапайым тұрмыс құрып, ұлды болғаны, ұлы Жандыбатырдың да керемет батыр болып өскені баяндала келе, тыйымның бұзылуы қырық үйдің қыркыншысының кілтін айламен түсірген баласының пері қызының суретін көріп ғашықтықтан есінен тануы айтылады. Алдағы уақытта шым-шытырық шырғалаң жағдайлардың орын алатындығы осы сюжетке дейінгі жағдайлардың баяндауларынан-ақ мәлім болады. Әрі қарайғы әкесі «отыз жыл аспанда, алты жыл жер бетінде дұғамен ұшып ұстай алмай, ақыры болмаған соң, суретін түсіріп алған, содан «Ұшар хан» атанғаны, әкесінің қолы жетпеген қызын іздеп сапар шегуі, түрлі күш иелерімен күш сынасып достасуы, елге жұт болған айдаһарды өлтіруі, дәу жыланмен, дәумен айқасы, жалмауыз кемпірмен текетіресі т.б. жағдайлар шым-шытырық, қабат-қабат өріліп келіп, әкелі-баланы есінен тандырған пері қызының құдіретін танытады. Әрі кейіпкердің өз мақсаты жолындағы табандылығы мен төзімділігі, ержүрек қайсарлығын айқындау үшін жұмсалады. Осынша оқиға мен құбылысты әрі сенімді, әрі қызғылықты етіп баяндау үшін ертекішіге ертегінің дәстүрлі поэтикалық болмысын жетік меңгеруді және құнарлы тіл байлығын игеруді қажет ететіні белгілі.

Бұл сипатты ертегілерде кейіпкердің батырлығымен қоса керемет көмекиілердің де іс-әрекеті мадақталады. Ал батырлық ертегілерде батырдың батырлық күші мен қимылы, ерлігі әсірелене берілгенімен, эпикалық кең тыныста асықпай баяндау тән. Тыңдаушының танымдық білімін кеңейтетін рулар мен тайпалардың, тарихи адамдардың аттары аталып, кейбір тарихи оқиғалардың эпизодтары баяндалатын тұстар жиі кездеседі. Бұл жөнінде С.Қасқабасов былай дейді:

«Батырлық ертегілердің қаһармандық эпоспен байланысы олардың рухы мен сюжеттік оқиғаларының бірлігінде ғана емес, баяндау мәнерінде де. Тіпті әрбір батырлық ертегіде жырға жақын өлеңмен берілетін эпизодтар кездеседі. Әдетте ол қаһарманның достарымен, не қастарымен айтысатын диалогы болып келеді. Мәселен, қойшы бала жүрген алқапқа арнайы ұшып келген алты қаз Кендебайды былайша іздейді:

Кендебай сал мұнда ма?

Керқұла аты қолда ма?

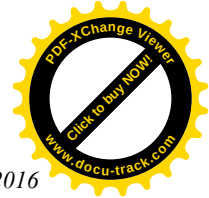
Бауда нұры балқи ма?

Балақ жүні шалқи ма?

Кендебай да жауапты өлең формасында қайтарады. Алайда, ертегілердегі өлеңдік текстер жырға қарағанда әлдеқайда қарапайым келеді, бірақ солай бола тұрса да ертегі текстіне өлең жолдарының енгізілуі, оның жыр арқылы баяндалатын қаһармандық эпоспен туыстығын тағы бір дәлелдемек» [3, 184].

Новеллалық ертегідегі баяндаулардың барысы үнемі әділдік пен ақылдың жеңісіне құрылып, қарапайым өмірде кездесетін шындық моральдық уағыз арқылы емес, оқиғалардың адам тағдырына әсері арқылы баяндалып, кейде, ертекіші баяндауды афоризммен түйеді. Бірақ бұл сирек қолданылады. Себебі ертегінің айтар ойы баяндалып отырған ертегі барысында біртіндеп белгілі бола береді. Мұның өзі новеллалық ертегілердің қамтитын тақырыптарының молдығына байланысты. Аталмыш новеллалық ертегіде өте қызғылықты, қорқынышты сапарлар, шым-шытырық жағдаяттар, адамның қым-қиғаш тағдыры, семья өмірі, ерлі-зайыптылардың басынан кешкен оқиғалары, тағы да басқа небір керемет те сұмдық уақиғалар туралы баяндалады. Алайда новеллалық ертегілерде қарапайым адамның қадір-қасиетіне ерекше мән беріледі. Мысалы, қарапайым қыз өзінің тапқырлығы арқасында ханға, яғни хан баласына тұрмысқа шыққаны әңгімеленсе, ақыл-парасатының арқасында ақымақ еркекті адам қылған әйел жайлы баяндалады. Новеллалық ертегілердің ішінде елді әділдігімен билеген тұлғалар жөніндегі ертегілерде ертекіші баяндаудың күрделі жолын пайдаланады. Себебі, ертекіші айтып отырған оқиғасы мен кейіпкерінің шындық өмірге қатысын баса көрсетуге мән береді. Сондықтан нақтылы детальдарды кеңірек көрсетуге тырысады. Ертекішінің тыңдаушысын ұйытатын оқиғасына негіз болатын жағдайлар шындыққа жуық болғанымен, қаһармандардың барлығына да ертегі кейіпкерлеріне тән қасиеттер көрінеді. Баршаға белгілі даналар мен әділетті басшыларға деген аңсау сезімі – адам баласының ежелден келе жатқан өмірлік мұраты. «Дана төрешілер туралы ертегілер дүниесі – елдің бәрі ақыл мен алғырлыққа бас иетін, даналық пен әділдік салтанат құрып, данышпанның дәйім халық құрметіне бөленетін қоғам, сондай заман туралы қиял дүниесі, халық утопиясы. Мұның бірі бұл жанрдың табиғаты мен көркемдік нысанасынан туған деп ойлау керек, өйткені егер бұрынғы батырлық және қиял-ғажайып ертегілерде басты мақсат – кейіпкерді мадақтау болса, новеллалық ертегіде кейіпкер арқылы өмірдегі кемшіліктерді сынау – негізгі шарт болып отыр. Егер бұрын халық идеалы дәріптеліп, әлеуметтік мәселе қозғалмаса, енді ол бірінші орынға қойылады», – дейді бұл жөніне С.А.Қасқабасов [3, 194].

«Ақылды қыз бен тапқыр жігіт» атты новеллалық ертегіде ақыл мен парасаттың үстемдігі паш етіледі. «Әкесі қайтыс болып, артында аса көрікті, ақылды жалғыз қызы мен мыңғырған малы қалғанға қызыққан небір бай-манап пен би, болыстар өзара таласып, қыз аулына құдалыққа келіп, апталап, айлап жатып алады. Бұлардан құтылғысы келген қыз еліне қадірлі бар қазылар мен ақсақалдарды жинап: «Сендер көпсіндер, мен жалғызбын. Мен екі жұмбақ айтамын. Сол жұмбақтың шешуін тапқан жігіт маған да, анау өріс толы малға да ие болады. Менің ордама тек жұмбақты шешемін дегендер ғана кіреді. Жұмбақты шеше алмағандар киімін

шешіп, үстіне бал жағып, тауықтың жүніне аунайды. Сол бетімен атын осында тастап, еліне жаяу қайтады» [4] деп талап қойғанда, ешкім де бұл талаптан шыға алмай, маскара болады. Тек ақылды жас жігіт қана бие сауым уақыт ішінде қыздың екі жұмбағын да дұрыс шешіп, оның жүрегін жаулайды.

Новеллалық ертегінің жанрлық мақсатынан туындайтын өзіндік стиліне келсек: енді бұрынғы эпикалық пафостың орнына жай баяндау, гажайыпты түрде әсірелеудің орнына көркем түрде сынау тән болады. Шыншылықпен бірге сыни сапасы да артады, өмірдегі кез-келген жағымсыз қылықтар, мінездер, мәселен, өзінен әлсіздер мен кедей-кепшіктерге үстемдік жүргізуші бай, би, молда, қожя, қажы, саудагер сияқтылар мен өмірде кездесетін алдау, өтірік айту, ұрлау тәрізді жағымсыз қылықтар сыналып, мінеліп қана қоймай, нақтылы іс-әрекет үстінде түбегейлі жеңіліске ұшыраған болып суреттеледі.

Яғни, бұл келтірілген мысалдардың барлығы да ертегі поэтикасындағы баяндау стилінің алуан түрлі қызметі мен мағыналық мәнін айқындайды.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Бабалар сөзі. Жүзтомдық. 75-том: Батырлық ертегілер. – Астана: Фолиант, 2011. – 353 б.
- [2] Бабалар сөзі. Жүзтомдық. 73-том: Хайуанаттар жайлы ертегілер. – Астана: Фолиант, 2011. – 346 б.
- [3] Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984. – 272 б.
- [4] РМК Орталық ғылыми кітапхана. Қолжазба және сирек басылымдар қорындағы 111-бума.

REFERENCES

- [1] Word of ancestors. 100 volumes. 75 V.: The heroic fairy tales. Foliant, **2011**, 353 p. (in Kaz.).
- [2] Word of ancestors. 100 volumes. 73 V.: The fairy tales about animals, **2011**, 346 p. (in Kaz.).
- [3] Kaskabasov S. Kazakh folklore prose, **1984**, 272 p. (in Kaz.).
- [4] RMK The Central Scientific Library. The fund of rare books and manuscripts. 111 folder. (in Kaz.).

УДК 821. 512. 122.09: 398

ПОВЕСТВОВАТЕЛЬНАЯ ФУНКЦИЯ В ПОЭТИКЕ СКАЗКИ

П.Т.Ауесбаева

Институт литературы и искусства им.М.О.Ауэзова

Ключевые слова: сказка, поэтика, повествования, жанр, герой.

Аннотация. В предлагаемой статье раскрываются грани художественного метода повествования в поэтике сказок относительно каждого жанрового вида сказок. Роль повествования в сказках из числа прозаических жанров художественного фольклора также требует специального рассмотрения, потому что, во-первых, характер самого повествования до того, как описывается когда, где, как появился на свет главный персонаж, имеет отдельное значение. Во-вторых, иногда не бывает вступительной части. Сразу после первых предложений сказки начинаются сами события. Во время непосредственного перехода от вступления к основной части повествования используются такие выражения, как «однажды», «в один миг», «в один из дней». Иногда рассказчик, сказитель, через паузу, другую интонацию дает понять, что начинается основная часть повествования. При этом кажется, что он как бы непосредственно присутствует в гуще событий, происходящих в сказке, показывает кульминацию этих событий. Порой, когда рассказчик представляет себя как участника событий, он повествует от первого лица и возлагает на себя функции персонажа. Таким образом, он лично ощущает различные эстетические и психологические переживания.

Поступила 25.04.2016 г.